

SALA SOCKENKYRKA

Sala Klockargård 1:2, Sala församling, Sala kommun, Västmanlands län

Digitalfotografier Svensk Klimatstyrning AB

BESKRIVNING

Kyrkomiljön

Kyrkan är belägen i norra utkanten av Sala, vid Albert Målares gata mot Saladamm. Sydost om kyrktomten ligger församlingsgård och ekonomibyggnad för kyrkogårdspersonal. Utefter den södra och norra kyrkogårdsmuren står längor med kyrkstallar, byggda på 1920-talet. Öster om kyrktomten rinner Sagån. I ögonfallande är en stor silo som tornar upp sig i norr.

Kyrkoanläggningen

Kyrkogården ligger plant; i söder, väster och norr omgiven av en mur med två stigluckor i form av murade porthus från mitten av 1700-talet. Det senast utbyggda området mot Sagån i öster har avgränsats med en häck. Muren och gången fram till kyrkporten kantas av träd. Sammanlagt 13 kvarter har indelats. De nyaste gravarna är belägna på områdets östra del. Första kvarteret finns i kyrkogårdens nordvästra hörn. Kvartersindelningen ökar sedan medsols runt kyrkan och vidare västerut. Alla gånger är grusbelagda.

Norra kyrkogårdsmuren med stiglucka och bakomvarande stallänga – Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Klockstapeln i nordöstra hörnet uppfördes 1926 som en fri rekonstruktion av en äldre stapel som revs 1806. Till formen anspelar den på den vanligaste typen av svenska klockstaplar, den brädfodrade klockbocken. Väggarna är strukna med Falu rödfärg; taket är spåntäckt och tjärat.

Klockstapeln uppfördes 1926 efter ritningar av Arre Essén. Förutom klockorna förvaras där inredningsdetaljer som togs bort från kyrkorummet 1931 - Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Kyrkans södra långsida och östra gavel; en runsten är inmurad i hörnet SO - Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Sala sockenkyrka omfattar medeltida långhus med något lägre, smalare kor, vapenhus i söder, samt på norra sidan två 1750-talstillbyggnader för sakristia och en korsarm. Kyrkan är murad i gråsten ända upp tillnock. Fasaderna består av slätputs, avfärgad grå utmed sockeln, ovan denna en tämligen starkt ockragul nyans, samt bruten vit i fönsternischer och sydsidans portal. Vid senaste fasadrenoveringen 1998 fick den påslagna putsen en traditionellt slevdragen yta.

Fönsteröppningarnas utformning varierar beroende på olika tillkomsttid och ombyggnader. Flertalet är från 1750- och 60-talen, med smidda ramar och spröjsverk. Rutorna har monterats mellan järnsmidet och yttre plåtbandsbeslag. Västra gavelns fönster är trekopplat, där de murade posterna förstärkts med kraftiga ok av smidesjärn. Korfönstret mot öster är högt och trekopplat med spetsbågar i en gemensam, rundbågig nisch. Fönsternickerierna här är senare tillkomna, liksom i sakristian. Vapenhuset har en spegeldörr i laserad och fernissad ek med överljusfönster, norra korsarmen en välvd, slät paneldörr.

Alla takfall utom sakristians är täckta med kluvna spån, flertalet lagda 1998 med hänsyn till vilken typ som låg där förut. På långhuset och de norra utbyggnaderna ligger spån med raka och runda underkanter, på vapenhuset ålderdomliga näbbspån. Sakristians tak har skivtäckning av kopparplåt.

Västra gavelfönstret med järnförstärkningar i angränsande murverk – Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Inträde till kyrkan sker genom vapenhuset som har ett kryssvalv med förkroppningar på ribborna och målningar av Albertus Pictor. Golvet består av hyvlade kalkstensplattor och i mitten ett fält gjutjärnsplattor. Mot västra väggen är den ursprungliga ingångsdörren idag uppställd, bestående av tjärade furuplank med avancerat, medeltida smide. Till kyrkorummet leder en marmorerad pardörr på balansgångjärn med spetsbågigt överljusfönster, insatt 1889-90.

Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Kyrkorummet domineras av tre stjärnvalv, slagna på 1460-talet och bemålade av Albertus Pictor, liksom väggarna. Längst upp i valven sitter skurna valvbrickor. På långhusets norra mur är de medeltida figurmålningarna delvis övermålade med kurbitsartade bladslingor från 1600-talet. I syfte att accentuera den medeltida atmosfären har fönstrens inre bågar blyinfattat nyantikglas. Bänkinredningen är slutet, tillverkad 1931 med rektangulära gavlar, numera målade i blågrått med tegelröda uppläggningar. Bänkinredningens golv består av spontade, fernissade furubräder. I gångar och kor ligger plattor av släthvild grå kalksten.

Kyrkorummets medeltida målningar, signerade av Albertus Pictor, frilades och konserverades 1931. Då tillkom även den spegelindelade altarringen och bänkinredningens gavlar som målades i gråblå ton samt ljusare marmorering. Vid ommålning 1987 ändrades den gråblå färgen till nuvarande mer blågrå. Även predikstolen från 1847 har anpassats till detta mönster - Digitalfoto Rolf Hammarskiöld

Koret ligger två låga trappsteg ovanför långhuset och fick 1931 sitt befintliga marmorerade altare och slutna altarring med spegelindelade fyllningar. På altaret är ett medeltida altarskåp från Bryssel uppställt. Bakom finns ett trekopplat fönster med bladmönstrad glasmålning.

Från koret leder en plåtklädd plankdörr till sakristian, byggd 1761 med vitkalkade väggar och två spetsiga kryssvalv. I nordöstra valvpelaren finns en öppen eldstad. Golvet består numera av skråspikade furubräder som oljats.

Digitalfotografier Svensk Klimatstyrning AB

Norra korsarmen som utbyggdes 1756 har vitmenade väggar och kryssvalv utan ribbor. På norra väggen sitter en målad panel från 1648, vilken hört till en predikstol. Idag är denna del av kyrkan inredd till dopplats.

Kort historik

Kyrkan uppfördes omkring 1300, då bestående av långhus och ett något smalare, rakt avslutat kor. På södra sidan fanns två ingångar, en östlig till koret och en västlig där vapenhuset senare tillbyggdes. Kyrkans fasader tycks ha varit av utstruket fogbruk med helt vitkalkade ytor och yttertak var spåntäckt. En runsten blev inmurad längst ned på korets södra vägg. I östra och troligen även västra gaveln fanns trekopplade fönster. Över kyrkorummet hade slagits ett väldigt tunnvalv i trä, av vilka rester än idag kan ses på kyrkvinden. Möjligen var första sakristian vidbyggd på norra sidan redan från början.

Under 1400-talets första hälft antas att vapenhus blev tillbyggt på södra sidan. På 1460-talet slogs tegelvalv över såväl långhus som vapenhus, snart därefter bemålade av Albertus Pictor. Omkring år 1500 gjordes en nordlig utbyggnad för finska invandrare, verksamma vid den då expansiva Sala gruva. Finnkyrkan förenades med långhuset via en valvbåge i nordväst. Samtidigt tillkom troligen kyrkans första orgelverk. På 1520-talet införskaffades nuvarande altarskåp med tillhörande Mariaskulptur, tillverkat i Bryssel.

Vid första nedtecknade biskopsvisitationen den 30/10-2/11-1630 hade kyrkan en takryttare i trä. Kyrkorummets golv bestod av tegel och finnkyrkan i norr var avdelad med en pelare. Rämnor förekom i såväl kyrkorummets målade valv som sakristians. För att råda bot på dessa brister enades biskop Rudbeckius med sockenmännen om att reparationer skulle ske, men framförallt att finnkyrkan skulle rivras. Därigenom miste de finska gruvarbetarna sina bänkplatser, vilket skall ses mot bakgrund av att biskopen sökte påskynda bygget av en ny stadskyrka i Sala. Åren som följde revs finnkyrkan, en norrvägg murades för, valven över kyrkorummet reparerades och sakristians valv murades om helt. Förnyelsen fortsatte under 1640-talet med att ett altare närmare gaveln murades och väggarnas medeltida målning överströks med renässansmålningar. En ny predikstol tillverkades 1646 av Peder Arvidsson i Sala och 1648 tillkom ett orgelpositiv på en för ändamålet nybyggd läktare i koret.

Instabila markförhållanden medförde sättningsskador; från 1707 noteras första uppgiften om att valven förstärkts med järn. År 1713 infästes också stabiliserande järn i ytterväggarna. Samtidigt överkalkades valvens och väggarnas målningar från medeltid och senare. Valven bemålades istället med sirater och runt fönstren draperier. Vid en storm två år senare skadades takryttaren så svårt att den borttogs för gott.

Trots det tidiga 1700-talets järnförstärkningar förblev kyrkan instabil. Norra muren hotade att stjälpas ut, vilket var ett viktigt skäl till att en korsarm byggdes ut på denna sida år 1756. Förutom att få mer ljus och utrymme skapades därmed en stödmur, en ersättare för den 120 år tidigare rivna finnkyrkan. Korsarmen fick stora rundbågiga fönsteröppningar, en liten portal och tidstypiskt brutet yttertak. Över det nya kyrkorummet slogs kryssvalv som vitlimmades.

Efter att korsarmen färdigställts följde 1760 års rivning av den medeltida sakristian, utdömd såsom ”fuktig och ohygglig”. En större och ljusare sakristia var färdigställd året därpå. Då hade även kyrkorummets valv reparerats och fönsteröppningarna förstörats.

Kyrkans norra sida avspeglar de stora utvidgningar som gjordes på 1750- och 60-talen.

Samtidigt med 1750- och 60-talets utbyggnader tillkom ny bänkinredning i hela kyrkan och nya tegelgolv lades. 1520-talets altarskåp fick lämna plats för en altartavla av bildhuggare Jonas Holmin. Ett 8-stämmigt orgelverk installerades på den västra läktaren. 1648 års orgelpositiv hade då sedan länge varit oanvändbart och borttogs, liksom läktaren i koret.

Efter ovan redovisad förnyelse förblev kyrkan länge oförändrad. I början av 1800-talet övervägdes att bygga till ett torn, men planerna avskrevs på grund av oenighet om placeringen. År 1847 insattes en ny predikstol, tillverkad av O L Dahlman. (Peder Arvidssons predikstol från 1646 tillvaratogs dock och ingår sedan länge i Historiska museets samlingar.)

Nästa större omgestaltning dröjde till 1889-90, då yttre och inre arbeten skedde efter handlingar upprättade av arkitekt Carl Fredrik Ekholm i Uppsala. Fasaderna blev nu spritputsade och avfärgades gula; fönsteromfattningarna slätputsades vita. Inne i kyrkorummet göts cementgolv och på de nedre väggfälten uppsattes gråmålade bröstpaneler, medan väggarna i övrigt vitlimmades, liksom valvkapporna; valvribborna gjordes grå som panelerna. De slutna bänkkvarteren ersattes med öppna bänkrader som fick utsirade gavlar och ljus ådring. Predikstolen ommålades och förgylldes. Läktaren ombyggdes, försågs med genombrutet skrank och orgelverk med fasad i nygotisk stil. I koret byggdes en altarring med svarvade kolonner, innanför ett altarbord med snidade ben och ovanför detta en Kristusbild i metall. Samtidigt försågs korfönstret med målat glas. Det medeltida altarskåpet fick ny placering ovan dörren mot sakristian. Kyrkorummet försågs för första gången med uppvärmning genom insättande av en koleldad Gurneysk ugn.

Den senaste stora inre omgestaltningen skedde 1931, efter arkitekt Arre Esséns anvisningar. Då borttogs mycket av vad som åstadkommits 1889-90, i syfte att återskapa en mer historisk atmosfär. De 40-åriga cementgolven bilades ut för att ersättas med kalkstensplattor i gångar, kor och vapenhus. I bänkkvarteren lades brädgolv, vilka fernissades. 1889-90 års öppna bänkar försågs med gavlar och dörrar, vars utformning var hämtad från gamla skåpluckor i sakristian (enligt arkitekten "säkerligen gjorda av gamla bänkdörrar"). Genom varsam knackning och skrapning frilades valvens och väggarnas underliggande målningar, till större delen medeltida och till en mindre del från 1640-talet. De retuscherades/konserverades av konservator Alfred Nilsson. I koret borttogs 1889-90 års altaruppsats för att ersättas med en sluten altarring med spegelindelade fyllningar och altare i samma stil. Det medeltida altarskåpet restaurerades och återfick sin forna placering, efter att under lång tid förvarats på museum i Västerås. Kyrkorummets järnugn togs bort och istället infördes eluppvärmning.

Murverkssprickor föranledde en byggnadsteknisk undersökning 1961, i vilken fastslogs att takstolar och valv var känsliga för belastning. Valven förstärktes därför med järnband. Vidare genomfördes en stor yttre renovering, ledd av arkitekt Ragnar Jonsson. All fasadputs bilades ner så att murverken för en tid var frilagda. Nyputsningen gjordes delvis med modernt KC-bruk. Istället för att slå på spritputs som närmast förut fick fasaderna en äldre typ av slätputs med riven yta. På yttertaken lades nya spån och för första gången uppsattes hängrännor och stuprör. För att få bättre dränering lades ett 30 cm djupt singeldike runt grundmurarna.

Vid den senaste renoveringen 1998 bortbilades den cementputsade sockeln och fasaderna slipades rena från 1961-62 års yttre, delvis cementförstärkta putsskikt. Ny ytputs gjordes av rent kalkbruk med "medeltida" slevdragen yta och avfärgades med ljust ockragul Gotlandskalkfärg. Yttertaket fick till stora delar ny spåntäckning. Invändigt skedde omfattande inre putslagningar, vilka även berörde ytor med medeltida kalkmåleri. Utseendemässigt lämnades dock kyrkorummet denna gång tämligen oförändrat.

Kulturhistorisk karakteristik och bedömning

Sala sockenkyrka är en av stiftets mest välbevarade medeltida kyrkor. Långhusets yttre murar och takstolarna är till stor del från uppförandet omkring 1300. Vapenhuset antas vara från första hälften av 1400-talet, liksom den dörr som idag finns uppställd innanför. Valven i kyrkorum och vapenhus slogs på 1460-talet och målades av Albertus Pictor kort tid därefter. Altarskåpet tillverkades troligen på 1520-talet i Pasquier Bormans verkstad i Bryssel.

På kyrkorummets norra vägg finns rester av målningar tillkomna på 1640-talet. En samtida predikstol av Peder Arvidsson är sedan länge överförd till Historiska museets samlingar, men ryggstycket finns ännu kvar, uppsatt på norra sidoskeppets gavelvägg.

Flertalet synliga ankarslutar och dragjärn blev insatta vid olika förstärkningsinsatser på 1700-talet. Från 1756 och 1760-61 är kyrkans två stora utbyggnader mot norr, för korsarm och sakristia. I synnerhet korsarmens utformning är tidstypisk, med sitt spånklädda säteritak och stora fönsteröppningar. Vid samma tid fick de södra fönsteröppningarna dagens storlek och de båda stigluckorna tillkom.

Nuvarande predikstol insattes 1847 och sedan en omgestaltning 1889-90 är kyrkans fasader gula. Då tillkom även befintligt orgelverk med nygotisk fasad. Korfönstret fick sin bladmönstrade glasmålning.

Mest domineras kyrkorummet dock av vad som utfördes vid Arre Esséns stora omgestaltning 1931. Efter att ha varit dolda i 300 år blev valvens och väggarnas medeltida målningar åter frilagda och restaurerade av konservator. Det medeltida altarskåpet återställdes på ett för ändamålet nybyggt altare och framför tillkom dagens femsidiga, spegelindlade altarring. Gångarna belades med slipad, polerad kalksten. Bänkinredning och läktarbarriär fick ett mer 1700-talslikt utseende, genom rekonstruktion efter äldre förlaga.

Kyrkans fasadputs med ”medeltida” slevstrukna ytor, fast med 1889-90 års gula färgsättning, tillkom vid senaste reoveringen 1998. Samtidigt lades flertalet av yttertakets nuvarande spån, vilka är av olika typ för att återspegla de många tidigare omläggningar som skett. Undantaget utgör sakristians tak som sedan 1980 är täckt med kopparplåt i skivtäckning.

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- Sala sockenkyrka är en av stiftets mest välbevarade medeltida kyrkor, ett intryck som till det yttre främst förmedlas av långhusets och vapenhusets proportioner, samt det trekopplade korfönstret. Bilden förstärks av yttertakets spåntäckning.
- Kyrkorummets medeltida stjärnvalv med målningar av Albertus Pictor är omistliga, liksom de skurna valvbrickorna och norrväggens rester av 1600-talsmåleri.
- Av inventarier bidrar främst altarskåpet och den i vapenhuset uppställda dörren till en medeltida atmosfär.
- På kyrkvinden finns bevarade medeltida takstolar och rester av den ursprungliga tunnvalvskonstruktionen.
- Kyrkans 1700-talsfönster av smidesjärn är numera ovanliga i sitt slag och av stort hantverkshistoriskt intresse.
- Till 1800-talsinredning av större värde hör orgelfasaden och predikstolen.
- Viktiga inslag i kyrkomiljön är klockstapeln, återstående äldre bogårdsmur med stigluckor, samt kyrkstallarna.
- Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar har utpekats i kyrkogårdsinventering 1990.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksantikvarieämbetets antikvarisk-topografiska arkiv (ATA):

- Rapport från murverksbesiktning, skriven av antikvarie Eyvind Unnerbäck 1962
- Ihrfors, Eric: Westmannia sacra, handskrift färdigställd 1899-1902, baserad på församlingsarkivens handlingar från äldsta tid fram till omkring 1900

Riksarkivet (RA):

- Ö I Å Huvudarkivet Kyrkliga byggnader i Sverige t o m 1810 F II aaa: 16, skrivelser 1807 angående föreslagen tornbyggnad

Sala kyrkliga samfällighets arkiv (SKS):

- O I a: 4, handlingar om kyrkan 1921-62
- Underhållsplan för kyrkan, upprättad 1994 av Björn Norman arkitektkontor AB

Västerås stifts arkiv (VS):

- Västerås domkapitel A I: 5, Protokoll från visitation den 31/10-2/11 1630
- Västerås domkapitel E IV a; 72, Inventering den 29/8-1786
- Västerås domkapitel F III A; 3, Visitation 1630
- Västerås domkapitel F III A; 11, Visitation 1672
- Västerås domkapitel F III a; 21, Visitation 1762
- Västerås domkapitel F III a; 38, Visitation 11/10-1891

Västmanlands läns museum:

- Kyrkogårdsinventering 1990, redovisad av antikvarie Barbro Johansson

Litteratur

Alkståhl, Per: Renovering av Sala sockenkyrka/Sala hembygds- och fornminnesförening, årgång 49 1998, s 3-7/

Beskrivning över Sala landsförsamlings kyrka, utgiven av dess paramentkommitté - Sala 1932

Boström, Erik: Medeltida kalkmålningar i Västmanlands län – en inventering/Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands läns museum, årsskrift 1984, s 7-132/

Jansson, Assar: Kyrkan/En bok om Sala socken, Sala 1950 s 251-284/

Karlsson, Lennart: Medieval ironwork in Sweden, Volume II - Stockholm 1988, s 419-422

Redelius, Gunnar: Sala sockenkyrka - Västerås stifts kyrkoberskrivningskommitté 1988

Sjögren, Josef: Orgelverken i Västerås stift – En historisk översikt 1952, Nordiska museet/Stockholm 1952

Övriga tryckta källor

Salaposten 1931-11-11: Reportage om återinvigningen efter inre renoveringen 1931

VLT 1956-11-08: Vid Sala sockens kyrka, artikel som bland annat berör 1765 års altartavla, av signaturen Vaskare – Jan.

Övriga uppgifter

Fältinventering: Rolf Hammarskiöld, Västerås stift. Inventeringsperiod: 2005-02

Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning: Rolf Hammarskiöld, efter samråd med referensgrupp utsedd av Västerås stift

Rapportsammanställning: Rolf Hammarskiöld, Västerås stift. Färdigställd: 2005-05-17

Sammanställning av viktiga händelser för kyrkan, relaterade till källor

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1200 (ca)	Specifika inventarier – dopfunt	Kyrkans dopfunt har daterats till denna tid. Den är utförd i gotländsk sandsten och tillhör en grupp funtar som tillskrivits den gotländske mästaren Sigafr. Dopfundens ålder antyder att nuvarande kyrka haft en föregångare i trä.	Mästare Sigafr	Jansson, s 279
1300 (ca)	Nybyggnad – långhus	Kyrkan grundlades på styv lera. Grundmurarna gjordes 1,2-1,3 m djupa, bestående av otuktad gråsten utan fogbruk. På östra väggen användes tegel i mindre omfattning. Ursprungligen var kyrkan rektangulär med ett något smalare, rakslutet kor. På södra sidan fanns två ingångar, en östlig till koret och en västlig där vapenhuset ganska snart tillbyggdes. Kyrkans fasader var från början troligen av utstruket fogbruk och helt vitkalkad yta. (En rest av denna puts finns kvar på den del av korets norra mur som idag är inbyggd sakristians vind.) Över kyrkorummet var ett väldigt tunnvalv i trä, vars hjässa låg två meter högre än de nuvarande tegelvalven. Stombågar till detta tunnvalv finns kvar på kyrkvinden, liksom medeltida takstolar av klen furu. I östra och antagligen även västra gaveln fanns trekopplade fönster. Möjligen var kyrkans första sakristia (riven 1760) vidbyggd på norra sidan redan från början. Den var troligen hälften så stor som den nuvarande.	Eventuellt samme byggmästare som uppförde kyrkorna i Kila och Kumla	ATA: Rapport av Eyvind Unnerbäck 1962 SKS: 0 I a: 4; Brev Anton E Fågelsbo 1926 SKS: Underhållsplan 1994 Jansson, s 251 Redelius, s 4 & 8-9
1400-1450	Nybyggnad – vapenhus	Vapenhus blev tillbyggt på kyrkans södra sida. Dörrar av furuplank med rik smidesdekor insattes i ytterportalen och portalen mellan vapenhus och kyrkorum. (den förstnämnda är idag uppställd på västra väggen i vapenhuset) På vapenhusets vind ses rester av ett tunnvalv i trä.		ATA: Rapport av Eyvind Unnerbäck 1962 Karlsson, s 419-422
1460-t	Valvslagning Arkitektur-bunden utsmyckning – måleri, interiör	Tre stjärnvalv slogs över kyrkorummet. De vilar på pelare och gördelbågar som egentligen inte står i förbindelse med murarna. Över vapenhuset slogs ett kryssvalv. Valven blev rikt bemålade av Albertus Pictor som satte sin signatur på södra muren, mellan mellersta och västra travén.		Boström, s 82-90 Jansson, s 254-257 SKS: Underhållsplan 1994
1500 (ca)	Tillbyggnad	Då driften vid Sala gruva expanderade krävdes att kyrkan byggdes ut för att härbärgera den stora mängden finska invandrare. Den så kallade finnkyrkan byggdes ut i nordväst. Den var förenad med nuvarande långhus via en valvbåge, vars läge idag markeras av ett med väggavsnitt målning i renässansstil intill		Beskrivning över..., s 7-8 SKS: Underhållsplan 1994

		orgelläktarens norra ände.		
1520-talet	Specifika inventarier – altarskåp	I koret insattes ett altarskåp med enkla flygeldörrar. Motivet är Marie glorifikation och tillbedjan; kejsaren och påven framför sin hyllning. Framför skåpet var en Mariaskulptur placerad.	Pasquier Borman, Bryssel	Jansson, s 277-278
Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1630	Äldre kulturhistorisk inventering	Vid första nedtecknade visitationen hade kyrkan en takryttare mitt på taket. Kyrkorummets golv var av tegel och i koret fanns ”snickareverk” Altartavlan beskrevs ”Mariaskulptur - beläte” Kyrkorummets målade valv var något rämnat Sakristians valv hade rämnat. Vid visitationen fastslogs att den på norrsidan utbyggda ”finnkyrkan” skulle rivras och sakristian repareras. Socknens bönder åtog sig att påbörja arbetena kommande vår och leverera kalk till bygget.		VS: A I: 5, protokoll från visitation den 31/10-2/11-1630 VS: F III A; 3, Visitation 1630 Jansson, s 260
1631-33	Rivning Valvslagning Vård/underhåll – stomme	<ul style="list-style-type: none"> • Fynnkyrkan revs. Då muröppningen sattes igen skedde det utan förtagningar mot omgivande murverk, vilket lett till upprepade sprickbildningar. • Ett nytt valv slogs över dåvarande sakristian, sedan det gamla var alltför rämnat. • Kyrkorummets målade valv reparerades • Kyrkans yttertak fick ny spåntäckning 		VS: F III A; 3, Visitation 1630 (tillägg) Jansson, s 260
1641	Fast inredning – altare	Nytt altare murades närmare gavelväggen. Nytt korskrank byggdes.		ATA: Ihrfors, s1700 (kyrkans utgifter)
1643-44	Nybyggnad	Ny klockstapel uppfördes. (Arbetena på klockstapeln betalades 1644)	Johan Jacobsson och Staffan	ATA: Ihrfors, s 1700 (kyrkans utgifter) Jansson, s 25
1646	Fast inredning – predikstol	Ny predikstol blev insatt. Dess korg hade överdel med skulpturer föreställande evangelisterna och underdel med tjocka krön och kraftigt profilerade listverk. Korg och ljudtak var förbundna med varandra genom en panel. Utseendemässigt överensstämmer predikstolen om en som några år senare färdigställdes för Kila kyrka (Den är nu deponerad på Historiska museet.)	Peder Arvidsson, Sala	ATA: Ihrfors, s 1700 (kyrkans utgifter) Jansson, s 268
1647	Arkitektur-bunden utsmyckning – måleri, interiör	Målare avlönades för målning av predikstolen och ”mera målning i kyrkan”. De nya målningarna gick i renässansstil.		ATA: Ihrfors, s 1700 (räkenskaper) Boström, s 86
1648	Fast inredning – läktare, orgel	Orgelläktare byggdes i koret och orgel färdigställdes.	Georgen Spette	Sjögren, s 310-311
1663	Vård/underhåll – exteriör	Takryttaren reparerades och tjärades, liksom en del av kyrktaket och vapenhuset. På takryttaren uppsattes en kyrktupp av koppar	Oloff Andersson, Mäster David kopparslagare	ATA: Ihrfors, s 1700-1701 (kyrkans utgifter)
1672	Fast inredning – läktare	Läktare byggdes i kyrkans bakre del (väster)		VS: F III A, 11, visitation
1699	Vård/underhåll – exteriör	Takryttaren restes, efter att ha lutat och varit på fall.		ATA: Ihrfors, s 1701

				(kyrkans utgifter)
1707	Vård/underhåll – stomme	Kyrkans valv förstärktes med järn (men förblev instabila)		VS: F III a; 21, visitation 1762
Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1713	Fast inredning - bänkinredning Vård/underhåll – stomme Arkitektur-bunden utsmyckning – måleri, interiör	Större reparation genomfördes; <ul style="list-style-type: none"> • Tegelgolv i mittgången upphöjdes • Nya bänkar byggdes i kyrkorummet • Korets och läktarens bänkar lagades och ommålades • Väggarna förstärktes genom att järn bands runt dem (4 skeppund och 2 stångjärn) • Altartavlan ”upputsades” • Valvens och väggarnas medeltida måleri överkalkades • I valven målades istället sirater • Runt fönstren målades draperier 	Murmästarna Johan Jænssoon och Peder Johansson	VS: F III a; 21, visitation 1762 ATA: Ihrfors, s 1702-1703 Ahlberg, s 215
1715	Rivning	Efter enhälligt beslut av församlingen och biskopens bifall nedtogs takryttaren som stått mitt på långhusets tak och skadats vid blåst.		VS: F III a; 21, visitation 1762
1721	Vård/underhåll – exteriör	Taket reparerades och nya spån lades. På vardera gaveln uppsattes flaggor av koppar.	Lars Larsson i Gudmundstorpet	VS: F III a; 21, visitation 1762
1739	Specifika inventarier – klocka	Lilla klockan blev gjuten		Inskription i gjutgodset
1751	Ändring - ombyggnad, fönster	Nya fönster blev insatta i östra och västra gavlarna.		VS: F III a; 21, visitation 1762
1756	Nybyggnad – korsarm	En korsarm byggdes ut mot norr: Ytterväggarna murades i gråsten, lika tjocka eller tjockare än själva kyrkans medeltida väggar, samt spåntäckt säteritak. Mot väster upptogs en och mot norr två stora, rundbågiga fönsteröppningar. Mot norr upptogs även en liten dörr mellan de två fönstren. Syftet med tillbyggnaden, förutom mer ljus och utrymme, var att få en stödmur, ett mothåll mot de horisontalkrafter som förut stjälpit ut norra muren.		VS: F III a; 21, visitation 1762 Ahlberg, s 215
1757	Ändring – ombyggnad, interiör	Kyrkan försågs med ny bänkinredning. I gångar och kor lades nya tegelgolv. Västra travéns fönster mot söder (invid läktaren) förstörades		VS: F III a; 21, visitation 1762
1758	Fast inredning – altarring	Ny altarring byggdes, av böjt trä som marmorades.		VS: F III a; 21, visitation 1762
1760-61	Rivning Nybyggnad – sakristia	Korets lilla orgelläktare (byggd 1648) borttogs, liksom orgelpositivet som sedan lång tid varit ur funktion. På läktaren i väster tillkom en ny barriär ”som till formen svarar emot altardisken” Den befintliga sakristian revs och den alltjämt befintliga byggdes med murar av gråsten och spåntäckt pulpettak.		VS: F III a; 21, visitation 1762

		Två större fönsteröppningar togs upp mot norr och ett mot öster. I dessa sattes ”kittfönster” av trä med galler utanpå. En eldstad inmurades i sakristians nordöstra murpelare. Trägolvlades. Mot koret insattes en järnbeslagen, rödmålad dörr.		
Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1761	Vård/underhåll – stomme Ändring – ombyggnad, fönster Fast inredning – orgel	Kyrkorummets valv blev delvis murade på nytt och för övrigt lagades sprickor. Kyrkorummets valv och väggar vitlimmades De södra fönstren i östra travén och koret upphöggs till samma storlek som läktarens södra fönster (förstorat 1757). Fönstrens placering ändrades något. 8-stämmig orgel installerades på den västra läktaren	Orgelbyggare Gren & Stråhle, Stockholm	VS: F III a; 21, visitation 1762 Jansson, s 272-274 Sjögren, s 311
1765	Specifika inventarier - altartavla	Större altartavla färdigställdes; osignerad målning föreställande Kristus emottagande nattvarden, förmodligen utförd i Stockholm. Tavlans förgyllda ramverk förfärdigades av bildhuggare Jonas Holmin. Altartavlan invigdes på påskdagen detta år. 1520-talets altarskåp flyttades till norra korsarmen (då kallad nykyrkan).	Bildhuggare Jonas Holmin, Västerås	VS: E IV b; 93, Inventering 1/8-1838 Beskrivning över..., s 11
1783	Vård/underhåll – exteriör	Yttertaket tjärades och rödfärgades.		VS: E IV a; 72, Inventering den 29/8-1786
1786		Vid inventering konstaterades att klockstapeln och balkarna runt kyrktomten var förfallna.		VS: E IV a; 72, Inventering den 29/8-1786
1805	Rivning	Den förfallna klockstapeln revs och klockorna hängdes tills vidare på låga bockar.		Jansson, s 273-274
1807	Äldre kulturhistorisk inventering	Inom församlingen fanns långtgående planer på att förse kyrkan med torn. Ett kostnadsförslag upprättades av Anders Segerholm och bearbetades vidare av Olof Tempelman på Överintendentämbetet. Oenighet förelåg om tornet skulle placeras på södra eller västra sidan och projektet kom aldrig till förverkligande.		RA: ÖIÄ Huvudarkivet Kyrkliga byggnader i Sverige t o m 1810 F II aaa: 16
1826	Vård/underhåll	De ”provisoriska” klockbockarna brädfodrades.		Jansson, s 273
1847	Fast inredning – predikstol	Ny predikstol ersatte den tidigare från 1646. Den nya var ljusst färgsatt och förgylld. Den tillverkades av O L Dahlman i Västerås (Överintendentämbetets ritning). Den tidigare predikstolens panel/ryggstycke finns idag uppsatt på norra korsarmens gavelvägg.	Förgyllare/spegel fabrikör O L Dahlman, Västerås	VS: F III a; 34, Visitation 3 & 4/9-1853
1848	Vård/underhåll – orgel	Orgelverket reparerades	Direktör Gullbergson	VS: F III a; 34, Visitation 3 & 4/9-1853
1849	Specifika inventarier – klocka	Stora klockan blev omgjuten den 15 juni 1549	Isak Rockman	Inskription i gjutgodset
1867	Specifika inventarier – altarskåp	1520-talets altarskåp hade sedan visitationen 1838 flyttats ut till likvagnsskjulet.		VS: F III a; 35, Visitation den 29/8-1867

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1889-90	Vård/underhåll – exteriör Vård/underhåll – interiör Arkitektur-bunden utsmyckning – måleri, interiör Fast inredning – bänkinredning Fast inredning – läktare Fast inredning-orgel, orgelfasad Ändring – ombyggnad, interiör Teknisk installation - värme	Yttre upprustning och stor inre förnyelse: <ul style="list-style-type: none"> • Fasaderna fick ny spritputs och avfärgades ljusgula • Fönsteromfattningarna slätputsades och avfärgades ljusgrå • Åskledare installerades • På de nedre väggfälten uppsattes en ljusgrå bröstpanel, i kontrast mot de vitkalkade övre väggfälten och valven. • Valv och väggar vitkalkades, medan valvstrålarna avfärgades grå som bröstpanelen. • Valvkryssens skurna takrosetter ommålades i blått, rött och ockragult. • Kyrkorummets tegelgolv revs ut och ersattes med cement som stålslipades. • Även i kor och vapenhus göts cementgolv. • Öppen bänkinredning tillkom, med utsirade gavlar och ljus ekådring. • Ny läktare byggdes med smäckra, snidade pelare och barriär • Nytt orgelverk insattes, med fasad i nygotisk stil, målades i aprikos ton med mörkare tonade fyllningar och uppläggningar i guld och blått. • Predikstolen ommålades och förgylldes • Korfönstret försågs med bladmönstrad glasmålning. • Nytt altarbord i ek tillkom, på åttakantiga ben med rundstavar profilerade pelare. (tre decennier senare blev altarbordet nedvärderande kallat ekbyffé) • På altarbordets bakre del ställdes en snidad altarpupp med gavelformig ornering som uppbar ett kors på vilket en Kristusbild i metall hängts. • Framför altaret byggdes en öppen altarring med svarvade kolonner. • Altartavlans målning från 1765 hängdes ovanför dörren till sakristian, fast med ny ram. • Altartavlans snidade ramverk plockades ned och förvaras idag i klockstapel • Kyrkorummet försågs med en Gurneysk ugn 	Arkitekt Carl Fredrik Ekholm, Uppsala Glaskonstnär R Callmander (tillverkare: Glasmåleribolaget, Göteborg) Orgelbyggeri G A Setterquist & son, Örebro	VS: F III a; 38, Visitation 11/10-1891 SKS: O I a: 4; Rapport A Essén 1921 SA 9/3-1931 VLT 1956-11-08
1909	Vård/underhåll – exteriör	Kyrkans yttertak fick ny spåntäckning		VS: E IV b: 93, visitation 1910
1921	Vård/underhåll – exteriör	Kyrkans fasader lagades med cementbruk.		SKS: O I a: 4; Rapport A Essén 1921
1926	Nybyggnad	Klockstapel nyuppfördes. Bygget fördröjdes på grund av konflikt mellan ursprunglige byggentreprenören och församlingen. Den nya klockstapelns utformning, för att efterlikna den som revs 1805.	Arkitekt Arre Essén, Stockholm	SKS: O I a: 4; Entreprenadkontrakt 1926-05-09, Kommittéprotokoll 1926-09-10

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1931	Vård/underhåll – interiör Arkitektur-bunden utsmyckning – måleri, interiör Fast inredning – bänkinredning	Kyrkan genomgick stor inre renovering och förnyelse; <ul style="list-style-type: none"> Fönstren kompletterades med innerbågar av trä med blyinfattat antikglas. Kyrkorummets valv förstärktes med 2" järnband, vilka hängslades i virken på vinden. Kyrkorummets valv och väggar lagades med kalkbruk som förstärkts med marmorcement ("till lagningen åttingo, förutom hektolitervis med kalkbruk, över 250 Kg marmorcement till brukets förstärkning") Valvens och väggarnas medeltida målningar frilades och konserverades genom impregnering med kalkkasein. Vid retuschering användes vattenfärg utan bindemedel. Korets och vapenhusets cementgolv bilades bort Ny fyllning av tillstampat grus och stenfyllning lades, därpå göts ny bottenplatta som asfaltisolerades Gjutning av betongbalk i golvhöjdskillnaden mellan kor och angränsande kyrkorum. Kalkstensgolv lades i mittgångar, kor och vapenhus. I bänkkvarteren lades brädgolv, som fernissades Bänkarna från 1889 försågs med gavlar och dörrar, vars utformning var hämtad från gamla skåpluckor i sakristian (enligt arkitekten säkerligen gjorda av gamla bänkdörrar). Gavlarnas ramar färgsattes i grålila ton, fyllningarna marmorades Predikstolen om- och nymålades, tunn lasyrteknik på täckmålad grund. Dess förgyllning renoverades/patinerades. Ny, sluten läktarbarriär och kraftigare läktarpelare tillkom. Läktarbarriären och orgelfasaden hölls i kraftig grå kulör med uppläggningar i svartgrått, gråblått och tegelrött. Ny altarring byggdes med sluten front av spegelindelade fyllningar. Ramstyckena målades gråblå och fyllningarna marmorades i svart och ultramarin. Altare byggdes med marmorerade spegelfyllningar liknande altarrundelns. 1520-talets altarskåp återbördades, restaurerat av konservator. Det hade varit deponerat på museet i Västerås sedan början av 1900-talet. Sakristian delades upp i två rum, det västra avsett för textilförvaring Elektrisk uppvärmningsanläggning installerades. Transformatorn placerades i norra stigluckan. 	Arkitekt Arre Essén, Stockholm Byggnadsfirman A J Svedberg Konstnär John Österlund (predikstol, inre måleri) Konservator Alfred Nilsson (altarskåp) Andersson & Bruce, Sala (Bänkinredning)	SKS: O I a: 4; Skrivelse A Essén 1924, maj 1931 Arbetsbeskrivning Beskrivning över..., s 11 SP 1931-11-11
1932-33	Ändring – ombyggnad, dörr	<ul style="list-style-type: none"> Vapenhusets medeltida ytterdörr hakades av och hänger sedan dess på västra väggen inne i vapenhuset Ny ytterdörr av ek blev insatt 		Karlsson, s 419-422

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1936	Vård/underhåll – exteriör	Klockstapelns täcktes med nya spån		SKS: O I a: 4, brev 14/8 1936
1950-t	Ändring – begravningsplats, kyrkogård	Efter fastighetsreglering utvidgades kyrkogården mot norr och öster. Nära klockstapelns togs en ny grindöppning i muren. Kyrkstallängan väster om kyrkan flyttades till Väsby kungsgård i Sala.	Grinden ritad av Eriksson, 15/11 1951	SKS: O I b: 1
1961		Inför upprustning besiktigades kyrkan för att utröna om förekommande murverkssprickor berodde på sättningar. Man bedömde att så inte var fallet, utan deformationer i murverk och tak berodde på att lasterna omfördelats vid om- och tillbyggnader, möjligen i förening med att marken utdränerats till följd av torra somrar. Vidare konstaterades att takstolarna deformerats och att valven var i dåligt skick och därför känsliga för belastning.	Ingenjör G Hammarlund, Göteborg	SKS: O I a: 4; Rapport från besiktning 28/4 1961, brev från KBS 25/5 1961
1961-62	Vård/underhåll – stomme Ändring – restaurering, exteriör	Kyrkan genomgick stor yttre upprustning; <ul style="list-style-type: none"> • Västra långhusgavelns mur stabiliserades genom att 25 mm rundstål fälldes in. • Murverken frilades nästan helt från dåvarande fasadputs. • Fasaderna omputsades med cementstarkare tunngrundning och cementsvagare stockning. Vid den avslutande yttre stockningen förekom både hydrauliskt bruk och KC 11/5. Putsytorna borstruggades. • Avfärgning skedde med gul kalkfärg. • Taket fick ny spåntäckning och nya vindskivor uppsattes. • Hängrännor och stuprör uppsattes för första gången. • För att få bättre dränering lades ett 30 cm djupt singeldike kring grundmurarna. 	Arkitekt Ragnar Jonsson Ingenjör G Hammarlund, Göteborg Entreprenör: Herohus, Sala	SKS: O I a: 4; Besiktningsrapport Hammarlund maj 1961, Herohus faktura 3/10 1961, samt fotografier
1967	Ändring – restaurering, interiör	Kyrkorummets murar och valv rengjordes med brödkråm. Även 1931 års retuscheringar med akvarellfärg borttogs. Puttskador lagades och en del av de borttagna retuscheringarna ersattes med nya, utförda av ”färgstoff, vatten och något plastbinda”	Konservator Sven Carlsson	Boström, s 83
1977-80 (ca)	Teknisk installation – belysning	Kyrkans ljuskronor kompletterades med halogenringar, monterade på pendeln strax under tak.	Lars Alm & Co Elkonsultbyrå	SKS: Underhållsplan 1994
1984-85	Rivning Nybyggnad	Den gamla sockenstugan söder om kyrkan revs (En modell av huset finns). Nytt församlingshem/sockenstuga med ekonomilokaler för kyrkogårdsförvaltningen uppfördes, sammanbyggt med f d komministerbostaden söder om kyrkan. Invigning av de nya lokalerna skedde den 18/8 1985		SA 1985-08-19
1987	Vård/underhåll – stomme	För att bättre leda bort dagvatten lades en regnvattenledning av 4” täta plaströr kring hela kyrkan.		SKS: Underhållsplan 1994

Årtal	Händelse	Kommentar	Upphovsman	Källa
1987-88	Ändring – restaurering, interiör	<ul style="list-style-type: none"> Bänkinredningen ommålades i nästan likadana färger som förut. Tidigare lila färg ändrades till nuvarande mer blågrå Bänkinredningens brädgolv slipades och lackades på nytt Predikstolen och dess ljudtak restaurerades, med bibehållande av befintlig färgsättning från 1931 El- och värmesystemet förnyades. 	Konservator Rune Larsson - Hammarling, Örbyhus Lars Alm & Co Elkonsultbyrå	SKS: Underhålls- plan 1994 VLM: Konservators- rapport + diabilder
1994	Fast inredning - bänkinredning	Två bänkar borttogs i den bakre delen av kyrkorummet och fyra vreds ett kvart varv åt öster.		VLM: dnr 94: 240-316
1997	Vård/underhåll	Underhållsplan upprättades för kyrkan	Björn Norman arkitektkontor AB	VLM: dnr 97: 299-316
1998	Ändring – restaurering, exteriör Vård/underhåll – stomme	<p>Stor upprustning:</p> <ul style="list-style-type: none"> För att få bort all cementputs (1962) från sockeln grävdes ett grunt schakt runt hela kyrkan. Cement avlägsnades genom blästring. (På östra sidan av den frilagda stengrunden syntes små förekomster av tegel.) Fasaderna slipades rena från 1962 års yttre puts som delvis var cementförstärkt. Ny puts gjordes med ”medeltida” slevdragen yta Omfattande inre putslagningar, vilka även berörde dekorationsmålade ytor. Puts med medeltida målning uppfästes på nytt genom liminjicering. I vapenhuset renknackades valvpelarnas nedre ytor från cementhaltigt putsbruk från 1962. Murverkens dragstag uppe på kyrkvinden förstärktes. Eluppvärmningen förnyades 	<p>Projektering: Björn Norman 1997-11-12 & Bjerkning ingenjörbyrå 1997-11-12, rev 1998-03-04</p> <p>Konservator Lars Göthberg</p> <p>Puts: Tremans fasad i Hedemora</p>	<p>VLM: Rapporter 1998-03-05 & 1998-07-30, dnr 97: 299- 316</p> <p>Konservators- rapport 1998- 09-21</p> <p>Alkståhl, s 5-6</p>
2001	Vård/underhåll – exteriör	Klockstapeln och kyrkstallarna ommålades.		Egen notering